

Igy fejezvéen be a kopaoniki kirándulást, tudományosan tájképiesen és népszokásilag vonzó vidéken, nem csoda, hogy kirándulásaimra Szerbiában kellemesen emlékszem vissza.

SZABÓ JÓZSEF.

Muhammedán utazókról.

I.

A keletiek régóta részesülnek azon kiváltságos sorsban, hogy róluk egynehány általánosan jellemző phrázis fordul meg közzájón, melyeket elődeinktől örököltünk és melyek daczára annak, hogy a keletet és lakóit évről-évre jobban és behatóbban ismerjük mind ethnographiai, mind irodalmi tekintetben, nem vesztek el szerepüket azon inventárban, melynek összletét épen ezen általános jellemzésre célzó phrázisok képezik.

Ez szokott lenni hibája minden oly törekvésnek, mely nagy és magában véve a legkülönfélébb elemekből álló tömeget egy vonással, egy összefoglaló eszmével akarja felkarolni. Ez sok előítéletnek és hamis nézetnek lett kutforrása. Pedig tagadhatatlan, hogy épen ezen generalizáció a jellemzésben, egy kiváló tendenciája az emberi szellemnek. Föléje szeret emelkedni a részletek kicsiszerűségének és egy magas nézpontból felölelni az egész látkört. Ha utazunk, nemde jobban szeretjük egy hegy csúcsáról élvezni azon összes hatást, melyet egy ezerszínű kicsiségekből álló táj lelkünkre gyakorol, mint sem vesződni ezen kicsiségekkel egyenkint? Pedig ezen összhatás csak akkor fog értékkel bírni ismeretünk tágulására nézve, ha a részletek tanulmányozása előkészítette lelkünket annak befogadására.

Az összehasonlító ethnographia, vagy mint újabb időben inkább szeretik mondani a *n é p p s y c h o l o g i a*, már több ízben talált alkalmat az elhamarkodott általánosítások káros voltáról meggyőződni, bármiképen hízelegették be magukat ezen általános nagybani jellemzések találós, frappans voltuknál fogva a közönségnél.

Midőn például *R e n a n E r n ő*, a genialis francia akadémikus, kimondotta azon théziseit, melyekben a sémieknak és az árja fajnak általános jellemvonásait vélte összefog'alhatni és belőlük megmagyarázhatni a sémiek és az árja népek egymástól eltérő világtörténeti működését és hivatását: első hallásra bámulta a világ ezen apodiktikus bizonyossággal és az általános érvény praetentiójával felállított kategoriákat. De alig kezdték a részletekre alkalmazni ezen »v u e g é-

n é r a l e « - t, azonnal kitűnt az, hogy R e n a n theziséből több a kivétel, mint azon esetek, melyeknek lényegét az említett általános jellemvonások tökéletesen fődöznék.

Azért említettem meg mindezt, mert még mai napig sem szűnt meg a művelt közönség ajkáról egy osztályzás, mely persze a tudományból már körülbelül harmadfél század óta eltűnt. Szólnak t. i. az emberek n y u g a t i nyelvekről és keleti nyelvekről épen úgy, mint a hogy egymással ellentétbe helyezik a n y u g a t i és a keleti embereket. Ezzel összekötetésben aztán a keleti ember áldozatává lesz egy általános jellemzésnek, melyet reá alkalmaznak és melytől elválaszthatlannak tartják őt. Pedig hát ma könnyen érthető, hogy reá illik a nagy keleti emberiség egy részére az, a mi egy másik, tán nagyobb részletétől tökéletesen idegen. De azok, kik egy bizonyos válaszfalat mégis felállítanak p. o. a chinai ember és a perzsa ember között, legalább is a muzulmánt szokták egy zsákba vetni és azt mondani, hogy a muzulmán embernek jelleméhez tartozik ez vagy amaz, ámbár a muhammedán vallás az eddig felállított ethnographiai és nyelvészeti osztályok mindegyikében képviselve van egy jó contingens által.

Igy pl. akárhányszor olvashatunk a keleti ember kiváló tunyaságáról, tompaságáról, temperamentumának phlegmájáról; arról hogy hiányzik belőle a szellem rugékonysága; azt, hogy lelkének iránya főképen subjectiv, hogy nincs meg benne az a fáradhatlan érdek a saját körén kívül eső iránt, a mely a művelt nyugati embert jellemzi és hogy ezen érdek, ha egyáltalán nyilvánul, legfeljebb gyermekies kíváncsisággal helyezhető egy vonalra; egészben véve pedig az a p á t h i a az, mely jelleme fölött uralkodik.

Persze a dohánytőzseink homlokán czégerül kiaggatott festett törökök, a mint puha pamlagra dülve önmegelégedést kitejező arczczal és tömött szájjal eregetik a csibuk kéményéből feltoluló füstfellegeket a Dorottya- és Váczi-útcza sétáló közönségére, tökéletesen megfelelnek ezen jellemzésnek.

Máskép mutatja magát a keleti vagy közelebbről a muhammedán emberiség egy jókora része az életben, a historiában és az irodalomban.

Ha az volna czélom, hogy ezen tekintetben azon jellemi különféleségeket mutassam ki, melyek a muhammedánságot valló különféle fajok között észlelhetők és ki akarnék terjeszkedni azon részint physikai, részint lélektani okokra, melyek ezen jellemi különféleséget tényeszték és annak történeti fejlődésben irányt adnak, kétségtelenül érdekes és fölötte fontos dolgot végeznék. De engedjék

bevallanom, hogy ezen feladatra nem vállalkozhatom, mert sokkal mélyebb tanulmányokat kíván, mint a melyeket végezni hatalmamban állott. A témához, melyet ez úttal Önök előtt megpendítettem csak igen mellékes mozzanatához fogok most hozzászólni.

Van két dolog, a mit egy népről egy füst alatt lehetetlen elmondanunk a nélkül, hogy ellenmondásról ne vádolhassanak. Azt tudniillik, hogy van nagy földrajzi eredeti irodalma, a melyet a nemzet részvétellel fogadott és ápolt — és azt, hogy ugyanezen nemzet apathicus érdekhányonyal és egyoldalú subjectiv önmegkorlátozással viseltetik a világ mindazon részei iránt, melyek közvetlen látköréhez nem tartoznak.

Pedig az arab nemzetnek igen nagy és sok tekintetben figyelemre méltó földrajzi irodalma van. A földrajz theoreticus kérdéseire nézve ugyan mind máig nem haladták meg Ptolemaeus álláspontját, a ki a földrajzi íróknak csalhatatlan apostola, sőt némely tekintetben és pedig még hydrographicus kérdésekben is, a traditio legendaszerű alapján állanak. Különösen örökölték át magukat a legkésőbbi időig a hét klímáról (iklim) szóló mesék, melyeknek megőrzését és a nép tudatában való megerősítését nagyrészt a böven képviselt cosmographicus irodalomnak kell rovására írunk. Csak a legújabb időben kezdik megérteni az őt világrészt és hogy mily sürgösen kapják fel az új dolgokat, ha egyébként vallási dogmáikkal nem ellenkeznek, arról e téren mindenki meggyőződhetik, ki a kegyes arab emberek fogadó szobáinak falait a korán versekkel tele pingált táblák mellett, egészen az európai kartographia színvonalán álló mappákkal látja tele aggatva. Ezen mappák nagyrészt Európában készülnek, de Kairóban már rajzolnak földabroszt saját becsületükből is, természetesen egyelőre európai emberek útmutatása mellett.

De a mennyire hátramaradt földrajzi irodalmuk az elméleti kérdéseket illetőleg, ép oly korán fejlődött ki náluk egy igen gazdag irodalom a topographicus földrajz körül. Tudjuk, hogy Ritter és Kiepert nem egyszer vonatkoznak az arab geographok adataira és különösen az utóbbi tudós csupa földrajzi érdekből érdemesnek tartotta az arab nyelv elsajátítását is, mert a legtöbb német arabistának még nincs annyi emberszeretete, hogy általánosabb érdekű szövegeket, a mint a kéziratokból kiadják, egyszersmind modern fordítással kísérjék. A francia tudósok már régóta belátták ennek szükségét. Hogy mily korán kezdődött az araboknál a geographia művelése és hogy mily csodálatos tevékenység fejlődött ki köztük e téren, annak kimutatása egy külön munkát igényelne. Reinaud már 1848-ban

igen gazdag készlettel törekedett egy quart kötetet szentelni ezen irodalomtörténeti kérdésnek, bevezetésül *Abulfeda geographiai munkájához*, melyet a nevezett tudós 1840-ben a »*société asiatique*« megbízásából *Mac Guckin de Slannel* együtt kiadott és nyolcz évvel később egy második kötetben az említett bevezetés mellett lefordított. *) Ámbár 1848 óta ezen irodalomra nézve is gazdagabb anyaggal rendelkezünk, a mely részint kiegészíti, részint helyre igazítja *Reinaud* kimutatásait, mégis mind máig ezen tudósnak, ki oly sokat foglalkozott az arabok földrajzi irodalmával, **) épen megnevezett bevezetése a legtanulságosabb útmutatás maradt mindazon az arab irodalomtól távolabb állók számára, kik a geographiai irodalmat e téren is megakarnák ismerni.

Újabb időben az orosz orientalisták és a hollandiaiak közül a szorgalmas *de Goeje*, leydeni tanár, ki épen most foglalkozik egy »*Bibliotheca geographica arabica*« fordításokkal kísért kiadásával (már 2 kötet meg is jelent belőle), szerettek legtöbb érdemet az arabok geographiai irodalmának ismertetése körül; a németek közt *Wüstenfeld*, gottingai tanár az, ki több kisebb kiadványon kívül halhatatlan érdemet szerzett az arab irodalommal foglalkozókra nézve azért, hogy *Jâqût* nagy geographiai szótárát adta ki az eredeti szövegben, ***) de még nagyobbat szerezhetett volna a geographusokra nézve is, ha e nagy fáradsággal és feláldozással végbe vitt kiadványt egy fordítás által teszi a földrajzi tudományra nézve termékenyebbé és nagyobb kihatásúvá. *Jâqût* ezen geographiai szótára, oly ízléssel és sokoldalúsággal van írva, hogy egy fordítása könnyen meggyőzné azokat, kik még mindig azon tévnézetnek hódolnak, hogy az arabok irodalma egy kis költészetten kívül csupán csak a Koránból indul ki, arról hogy van ott egyéb hasznavehető anyag is. Meggyőzné egyszers mind azokat, kik az arabokot csak a vallásháborúk oldaláról akarják

*) *Introduction générale à la Géographie des Orientaux avec 3 planches* (Paris 1848).

**) Különösen fontosak: »*Relations des voyages faites par les Arabes et les Persanes dans l'Inde et à la Chine dans le IX. siècle de l'ère chrétienne* fordítással és bevezetéssel (a szövegek *Langlès* által adattak ki 1811-ben) 2 kötet (Paris 1845) és két munka az araboknak Indiáról szóló irodalmáról (mindkettő Paris 1845).

***) *Jacuts geographisches Wörterbuch auf Kosten der deutschen morgenländischen Gesellschaft, herausgegeben von Ferdinand Wüstenfeld* 5 kötet (Leipzig 1866 - 73) A négy első kötet tartalmazza a szöveget, az utolsó a kritikai és nyelvészeti jegyzeteket és a szükséges indexeket

ismerni, arról, hogy mily magaslatán állott egy egyszerü arab tudós a XII. században azon irodalomágnak, mely Európában csak a XVI. században indúlt meg. És mégis, mily sovány az első geographiai szótár, mely Európában megjelent, a belga Ortelius: *Lexicon geographicum* (Antwerpen 1578) a Jáqûté mellett! Pedig Jáqût nem volt a legeslegelső képviselője ezen irodalomnak az arabok között; már száz évvel ő előtte indúlt meg.*)

II.

A földrajzi irodalmat az arabok között egy igen fontos mozzanat segítette elő, és úgy gondolom megteremtésében is legfőbb tényezőül szerepelt. Ezen mozzanat, az arab nemzetnek régi utazási kedve és ingere. Ha a keleti emberek közül ki akarnók választani azon fajokat, melyekre semmi esetre reá nem illik az a jellemzés, melyet bevezetőleg mint közszájon forgót megemlítettünk, úgy bizonyosan az arab fajt is ki kellene választanunk.

Ezen fürge, rugékony elméjü, mindig sürgő forgó emberekben minden megvagyon inkább mint az a nyugalmas tanyaság. Neki mindig dolga van, ő folyton foglalkozik, minden érdeklí őt, és inkább van útközben, mint csendes ház tüze körül. Innen van utazási kedve és ha utazik intelligentiával teszi azt. Nem mozogni, levegőt változtatni, világlátni akar csupán, hanem tanulni, okulni, ismeretekben bővülni. Jellemző erre nézve az, a mit Syriában igen sokszor hallottam arabok társaságában, hogy egy koránverset összefüggéséből kiszakasztva, isteni parancsnak nézik az utazást. »Járjatok be minden földet« így szól tudniillik a korán. (Súra IX. v. 2.)

A muhammedán szent traditio is melegen ajánlja az utazást a hiveknek és a prófétának erre vonatkozó mondásait, hogy nekik annál több tekintélyt biztosítson, Mózesre vezeti vissza. Egy lipcsei kéziratban, mely a Józseflegendát tárgyalja (az egyetemi könyvtár kéziratai *Supplem. Nr. 7, Fol. 29. verso*), a traditióból a következő mondás emlittetik: »Az utazásnak háromszoros haszna vagyon; »először is: új élelmi forrásokat nyit meg az embernek a mint a »Tóra is mondja: ,Szolgám! Vállalj mindig új utat és én új élelmi

*) Abû 'Ubeid al-Bekri' (megh. 1094-ben) által (*Kitáb mu'gammalista'gamm*). Nevezetes, hogy valamint az európai geographiai szótárok Abbé Baudrand második munkájáig (*Dictionnaire géographique et historique 1705*) csupán csak a classica irodalomban előforduló földrajzi nevekkal foglalkoznak, úgy az arabok e legelső geographiai szótára a maga részéről csak az arab költőkben előforduló földrajzi tulajdonnevekre terjeszkedik.

»forrásokat nyitok meg neked.« Második haszon, mely az utazásból
 »háramlik az emberre az, hogy utazás alkalmával sok dolgok tapasztalására nyílik alkalom, melyek például szolgálhatnak; az Ur Isten
 »Mózesnek azt mondta: ,Végy vasból való sarukat és vasból való botot, és utazd be a világot mindaddig, míg sarúid elkopnak és botod széttörik.« A harmadik haszon az, hogy az ember hasznos dolgokat tanul; mert azt tapasztalhatod, hogy ha valaki útra kel, útközben szép alakú és nemes jellemű emberekkel találkozik.« Azért is az arab hittudósok és erkölcstanítók munkáiban nagy szerepet játszik ez a fejezet: »u t a z á s«; és ha nem félnék attól, hogy a tisztelt hallgatóságot ily fejezetből szedett mutatóványok által nem igen bírnám hála-lára kötelezni, lettem volna oly bátor e pontnál hosszasan időzni. *) De egy mondást, mely igen jellemző az arabok világnézetére nézve, még sem mellőzhetek hallgatással: Ali khalifának tulajdonított azon mondást, hogy »az utazás a férfiak mérlege.«

Minthogy a muhammedán emberek minden mozdulatát, akár a legprivátabb jellegűeket is, a codexek szabályozzák, igen természetes, hogy a theologiai munkákban állandó fejezet: az utazás is. De a költők sem mulasztják el az utaztatást a nemzetnek szívére kötni. Ha bírnám a múzsák azon kegyadományát, hogy keleti költők gondolatgyöngyeit költői alakban tolmácsolhatnám elég hiven anyanyelvünkön, anélkül hogy azon költők jó hírnevének ártsak, egy pár példát ezen utazásra buzdító költeményekből szívesen fordítottam volna le másképp mint egyszerű prózában. De mivel ama szeszélyes istennők megvonták tőlem azt, prózai fordításom ügyetlensége által arab költőimet azon veszélynek kell kitennem, hogy tisztelt hallgatóim szemében azoknak költői becsét nem igen emelem.

Egy Szurruddur nevű költő így szól:

- »Koptasd lábad sarkát a sivatagokban,
- »És hagyd a palotákat az énekes leányoknak;
- »Mert a kik mindig honn üldögélnek
- »Olyanok mint azok, kik a föld alatt temetve nyugszanak.
- »Ha mindig egy helyen maradnának a gyöngyök a tenger fenekén, ki becsülhetné meg azokat?»

'Omar ibn al-Wardi' az arabok között híres tankölteményében, a vége felé ekkép oktatja olvasóit:

*) A legeslegérdekesebb ezen értekezések között a híres arab theologus al-Gazáli értekezése: »az utazás erkölcséről« nagy munkájának (Iljá) harmadik részében.

- »Hogy hazádon függsz, nyilvános gyöngeség,
 »Menj inkább idegen helyekre, hogy változatosságot lelj
 az emberekben,
 »A víz, mely mindig egy helyen áll, büdössé lesz
 »Mig a hold vándorlásai között lesz tökéletessé.«

Es egy másik :

- »Fel, fel! járj be idegen földeket fáradhatlanul
 »Mert megvetendő az, ki folyton országában henyél
 »Hiszen a p a r a s z t sem emelkednék ki (a sakkjátékban)
 megvetett rangjából,
 »Mig ha indul, még k i r á l y n é is lehet belőle.«

Az arabok legnagyobb nyelvművésze, az eléggé ismert H a r r i is megpróbálta az utazgatás ajánlását, feldicsérését. A XXXI. makáma eleje ezen témával foglalkozik. De ennek fordítását már meg sem akarom kíséreni; mert H a r r i csupa prózai áttételét bűnnek tekinteném a nagy mester szelleme ellen.

A keleti és különösen a muhammedán világ régi idő óta többféle körülmény által volt utalva nagy utak megtevésére. Különösen négyféle mozzanatra, melyek közül a három utolsó szorosán összefügg a muhammedán vallási és társadalmi élet sajátzerűségével, lehet visszavezetni az utazásnak szükségét.

Először, és ez a régi őskorban gyökerezik, a kereskedelemnek sajátos módszere utalta őket olyféle utazásokra, melyeket mi már valóságos expedíciónak nevezünk. Mindenki által ismerve van a k a r a v á n o k intézménye és az, hogy mily nagy szerepet játszottak és játszanak azok az arab kereskedelem és az ázsiai, sőt mondhatnám a világkereskedelem történetében általában. A arab karaván, mely Syriából Egyiptomba kereskedelmének illatos árucikkeit szállítván, utközben a szép ifjuval Józseffel bővítette raktárát, a világkereskedelem történetében mint még soká fennmaradt tényező szerepel, melynek fontosságát és kizárólagosságát csak a hajózásnak finomult kifejlése csökkentette és egészen talán csak azon ázsiai vasuti hálózat fogja megszüntetni, melyet rosz speculánsok egy pár év óta építenek agyvelejükben. A karaván a kereskedelemnek — a műveltség tényezői között a legprózaiabbnak — poezisa, természetesen nem annak számára, a ki benne részt vesz, hanem a néző számára. Épen midőn Smyrnában partra keltém, száz meg száz többnyire jól megrakott teve már félig nyögve és kiesve ama béketűrő phlegmából, mely ezen jó állapot jellemzi, érkezett meg Kisázsia és Kurdistán legtávolibb pontjairól és átkelt amaz ismcretes hidon, melyet az utazási kézi-

könyvekben ez oknál fogva a »K ar a v á n h i d j á n a k« kereszteltek el. Nyakukat büszkén és, mondanám, öntudatteljesen nyújtogatták, mintha tudnák, hogy ők e pillanatban factorai egy művelődési emeltyűnek, mely az egész világot egy érdekből egyesíti; de mégis elég melancholiával, semhogy a szemléző azon reflexióra ne csábíttassék: »Szivesebben hordod hátadon a puszták hősi fiát, a csillapíthatlan beduint, midőn czéltalan kalandjaira indul társaival, hogy dicsőséget keressen; szivesebben 'Antarát, midőn bebarangolja a végtelen pusztát, hogy a kard élével és emberek vérével mossa le arczáról azt a piszkot, melyet törzstársai reá szórtak, hogy véres verejtékével kiérdemelje szive királynéját, az asszonyok gyöngyét, Ablát!« . . .

És valóban bámulatos, mily nagy összeköttetést létesített a karavánok intézménye a kelet mindenféle vidékei között. Ázsia, nevezetesebb városaiban, mint a régi írókból tudjuk, már régi időben képviselve voltak a kelet mindenféle nemzetiségei, és kétségtelen, hogy őket csupán kereskedelmi érdekek birták ily nagy utak elvállalására, hogy H o r a t i u s szavait használjam:

„Impiger extremos currit mercator ad Indos

Per mare pauperiem fugiens, per saxa per ignes.“

A B e l u s ünnepén Babylonban 600 mázsa tömjént fogyasztottak, a melyet csak Délarabiából hozhattak; Délarabiában a babyloni talentum volt az érvényes pénznem. A délarabiai kereskedők eképen élénk kereskedelmi összeköttetést folytattak Babylonnal; épen úgy voltak Egyiptommal, Afrika keleti partjával sőt Indiával is. *)

Hogy mily szoros összefüggésbe helyezték a régiek a kereskedelem fogalmát a nagy utazásokkal, azt abból is láthatjuk, hogy a héber nyelv a kereskedőt sz ô c h ê r-nek nevezi, a mi annyit jelent: utazó (különösen csak szárazföldön utazó; a görögök kiknek kereskedelme tengeri út közvetítése által történt, a kereskedőt εμπορός-nak nevezi v. ö. πείρω transeo, trajicio). A karavánok a keleten, a mennyire európai befolyás nem hozott oda divatosabb közlekedési módot, mind mai napig virágoznak.

Rendesen a partvárosok képezik gyúpontját; de fontosak épen úgy egyes csomópontok, melyek a partvárosok piaczat képezik, mint pl. azelőtt K a i r ó Alexandriáét, D a m a s z k u s Beirutét, A l e p p o

*) Lásd Duncker, Geschichte des Altherthums IV. kiadás (1874.) I. kötet, p. 234-6.

Iskenderúnét, Mekka Dzsideát stb. A Mekka említése azonnal reávezet a keletiek utazási indokainak másodikára.

Míg a karavánok által eszközölt kereskedelem nem szorítkozik bizonyos felekezetre, addig a következő három pont már szorosan összefügg a muhammedán élettel és az iszlámmal. Tudjuk, hogy az iszlámmal járó öt főkötelességeknek egyike »el-hagga« a Mekkába való zarándoklás, mely kötelességnek minden muhammedán legalább is egyszer köteles megfelelni és pedig személyesen. A helyettesítés csak kivételesen van megengedve és nem is valamennyi hittanár (imám) által. Minden igaz muhammedánnak, ki e kötelességnek még eleget nem tett, legfőbb óhaja, felkereshetni a szent helyeket, Mekkát hol a próphéta született és hol a szent Kába épült, Medinát hol a próphéta tanított, az Arafát hegyét, melynek legendája visszanyúl a legelső emberpár történetére. E kötelesség alól fel nem menti senkit, sem az út távolsága, sem uti költség hiánya, sem az út bizonytalansága. Zarándoklás közben meghalni fényesebb helyet biztosít a paradicsomban és az élve hazatérőt egy tiszteletteljes czim kíséri az életen keresztül a hági-é. Igaz, hogy e czimet már útközben szokták felvenni a kegyes zarándokok. Midőn mult ősszel valamű 60 rumiliai zarándok candidatus társaságában éltem át Konstantinápoly előtt a quarantaine sanyaru napjait, zarándokbarátaim mindegyike már is háginak mutatta be magát nekem, ámbár csak két napnyira voltak távol hazájuktól. Arra emlékeztetett ezen anticipált hágiczim, mint a fiatal rigorosansnak már per Herr Doktor N. czimezi a szabó és czipész a számlát.

Az utazás tehát a muhammedánnál vallási kötelesség és nem fogjuk feltűnőnek találni, ha épen ezen utazási kötelesség, mely egy évezred óta évenként százezreket gyűjt Mekka köré, az arabok geographiai irodalmának egy előkelő tényezője volt. Igen sok utazási munka ezen zarándoklásnak köszöni eredetét; többek között egy, melyet bátran mondhatunk az arab utazási irodalom gyöngyének: Ibn Batúta utazási munkája. Ezen tehetséges és vállalkozó ember Éjszakafrikából való volt (Tangerben született), és a hgra VIII. századában élt (megh. 779). Mekkába való zarándoklását legjobban úgy vélte felhasználhatni, ha egyuttal megnézi a világ jó nagy részét. Be is járta Középázsziát, Indiát, a szigeteket, hosszú ideig tartózkodott Sumatrában és Jávában, Borneóban és Ceylonban, volt Chinában, nem is említve Előázsziát. Utközben hittársai között nagy szelleme és tudománya által mindenütt feltűnést okozott és többek között Delhiban a Maldív udvarában mint Kádi is működött. Hosszú újat, mely sok évet vett igénybe, meg is irta egy

nagy munkában, *) melynek minden egyes lapja a tárgy érdekességénél fogva lebilincselő, eleven előadásánál fogva vonzó, egyszerűsége mellett meggyőző. Tele van a legtanulságosabb ethnographiai és történeti adatokkal, melyeket még ma is haszonnal értékesíthet mindenki. E fontos és megbecsülhetlen munka ma mindenkinek hozzáférhető. Miután már 1840-ben Lissabonban Pater Santo Antonio Moura kivonatossan fordította le anyanyelvére **) 1843-ban de Slane és Defrémery fordították le francziára a belső Afrikára és Java s Sumatra szigetekre vonatkozó részeket ***), továbbá ugyancsak Defrémery és utána Cherbonneau közölték általános utazási folyóiratokban a Közép-ázsia, Kisázsia, Éjszakafrikára és Egyiptomra vonatkozó részeket, †) 1853-ban a párizsi Société asiatique ezen mutatványok nyomán meggyőződve ezen munka nagy fontosságáról, két tudós tagját bizta meg annak kiadásával és teljes francia fordításával. Az érdekes vállalat hat év alatt négy kötetben bőlön fejezve, ††) és ma minden művelt ember olvashatja Ibn Batûta élvezetes utazását. — A Mekka felé történt zarándoklás alkalmából keletkezett utazási irodalom rovatában még felemlítésre méltó egy újabb utazási munka is: egy Abd-ul-Kerim nevű arab emberé, mely az eredeti perzsából angol nyelvre van lefordítva és ebből francziára Langlés által. †††)

Látjuk ebből, hogy Mekkába zarándoklásoknak van egyébként haszna is mint az, hogy általa egy pár millió igazhitű közelebb jutott a hetedik paradicsomhoz, hogy e zarándokutazásokat a tucsat muhammedán (mert oly emberek mint Ibn Batûta természetesen csak a ritka kivételek közé számíthatók) ne használná fel egyéb célra mint épen szent kötelességének teljesítésére. A fekete kő, melyről soká azt mondták, hogy a Kába falainak magneticus állapotánál

*) melyet nem a szerző maga adott ki. Halála után valami Ibn Gozayal-Kelbi szerkesztette össze az utazó kéziratait.

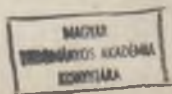
**) Viagers extensase dilataçao do celebre Arabe Abu Abdallah mais conhecido pelo nome de Ben Batuta. (Lisabon, 1840)

***) Journal asiatique 1843. márcziusi füzet p. 243. kk. és májusi füzet p. 241.

†) Nouvelles annales de voyages 1848—52

††) Voyages d'Ibn Batoutah. Texte arabe, accompagné d'une traduction par C. Defrémery et le Dr. R. B Sanguinetti (Paris, 1853—59).

†††) Voyage de l'Inde à la Mecque extr. et trad. de la version anglaise avec des notes géogr. littér. etc par L. Langlés 2 kiad Paris, 1825. (12 rétd.)

fogva a légben lebeg, a maga részéről annyiban véve is nagy mágnes sok jámbor muszlimra nézve, a mennyiben van elég eszük, hogy tudják, miszerint pl. Bag'dád és Mekka között, oly nagy embertömeg összecsendülése alkalmával van alkalom elég a »gschäftelésre« is. *)

»Ezért sokan syriai, aegyptomi, persai sőt még európai termékeket is, nevezetesen Algierből és Aegyptomból, magukkal visznek az útra, és Arabiából viszont makkakávét, strucztollakat, datolyákat, illat- és kenőszereket, indiai selyemneműeket és musselineokat hoznak haza. Utközben a beduinoknak eladnak pamutból való kaftánokat, vászon- ingeket, övöket, köpenyegeket, kuffiákat (a napheve ellen használt fejre valók; különösen a higáziakat becsülik nagyra), ollókat, késeket, dohányt vagy cserébe vesznek tőlük abrakot a tevék számára, gyümölcsöt, marhákat, tojást és baromfit.«

És a mint ezen kereskedő szentek e dolgokban a legegyszerűbb nemzetgazdasági törvények szolgálatában állnak, úgy másrészről megvan historiai folytonossága is a kereskedelemnek ez alkalommal. Mert hiszen a mekkai zarándoklás legősiebb alakja az volt, hogy az arab félsziget lakói törzskülönbség nélkül az év bizonyos szakában oda gyűltek nem csupán imádságra, végtelen processiókra és egyéb ceremóniákra, hanem azért, mert akkor volt a nagy mekkai országos vásár.

Látjuk, hogy mily mérvben mozdította elő és tette szükségessé ezen második mozzanat az utazást a keletiek között. Sőt még azok is, kik a szent helyek közvetlen közelében laknak, is útra, hosszú útra indíttatnak a zarándoklás idejének közeledtével.

Nem mindenki tudós és theologus, sem pedig próbált practikus ember, a ki távol országból Mekkának indul. A mekkai ünnep pedig oly bonyolódott ritussal jár, hogy nem egykönnyen tanulhatja el elméletileg az, ki a muhammedán vallási élet törvényével nem foglalkozott. Okvetlenül tehát útmutatásra szorúl az, ki ezen szertartást legelőször végzi és e célra mintegy önmaguktól kínálkoznak a szent helyek környékét lakó emberek, kik a szertartást majdnem évenként végezvén, gyakorlatból igen jól ismerik kisszerű detailjait. De ezek az urak nem várnak, míg az ember oda jő. Már Aegyptomban találjuk őket nagy számmal, egymásnak concurrentiát csinálván a minél correctebb módon üdvözölni akaró igazhitűek kizsárolásában.

„Mutva ffi“-nak hiják e szent hivatalt. A ki megakarja ismerni ez urak telhetetlen kapzsiságát, alávaló jellemét és istente-

*) Lásd: Stefan Henrik könyvet: Das heutige Aegypten. (Lipcse, 1872.) p. 352.

lenségét, azt most legjobban utalhatom Maltzan báró előadására*), ki maga is 1860-ban, harmadik az európaiak között (előtte: Burkhardt és Burton) mint muszlim zarándok látogatta meg az izlám legszentebb helyeit.

Csak azért hoztam fel a mutvaaffikat, hogy reá mutassak arra, miszerint a mekkaiakat is útra indítja a hazájuk felé irányuló zarándoklás.

(Vége következik.)

A kartographia a bécsi világtárlaton.

A bécsi világtárlat több pontban érintkezett a földrajzi tudománnyal és a ki átment a kiállító épületnek csarnokain, meglátogatta a körülötte lévő építményeket, megszemlélte az egyes népek kulturéletét, a mint ezt a tárlat visszatükrözte: legalább praktikus úton volt kényszerítve földrajzi eszméssel foglalkozni. De ezen kiváló és némileg külső földrajzi jellege mellett volt a bécsi világtárlatnak tudományunkkal szorosabb összeköttetése is, és ez az általános művelődés ezen ágára vonatkozó tárgyak kiállításában nyilvánult. Mindamellett, hogy a világtárlat berendezése egyes kiállított ágak komoly és behatóbb tanulmányozására nem igen volt alkalmas, mégis igyekeztünk, ha nem jegyezhetünk is fel mindent, a legnevezetesebbet kiszemelni és figyelemmel kísérni. Tárgyunkat itt csak a topographiai térképek, a földrajz tanítására vonatkozó kartographiai segédeszközök képezik. Mellőzzük, vagy legalább rendszeresen nem tárgyaljuk azon, ugyan a kartographia körébe vágó anyagot, mely az említettük két főcsoport alá nem tartozik, u. m. a földtani térképeket és szelvényeket, közlekedési, bányászati és községi térképeket, pénzügyi, egészségügyi és erdészeti, úgymint statistikai és közrendészeti abroszokat sat.

Tekintsük a kiállított topographiai térképeket az egyes államok szerint.

A belgiumi osztályban a »depôt de la guerre« több rendbeli térképet állított ki és első sorban említésre méltók a

„*Carte de la Belgique ou reproduction des planchettes minutes*“

cím alatt közzé tett eredeti fölvételek. Ezek mértékviszonya 1 : 20,000. Ott voltak »Dinant« és »Namur« lapjai fekete színben és photocinkographiai úton előállítva. A rétegek 1 méternyi távolságú vonalokkal vannak kitüntetve; úgy látszik, hogy a rétegvonalok közti ezen csekély távolság a legszélső határt jelzi, melyen túl menni alig lehet a nélkül, hogy a világosság ne szenvedjen. Minden ötödik

*) *Reise nach Südarabien etc von Heinrich Freiherrn von Maltzan* (Braunschweig 1873) 33—45. lapon.

Muhammedán utazókról.

(Folyt. és vége)

Mint harmadik tényezőjét a keletiek sok utaztatásának a dervis-intézményt említem.

Itt a dervis szót tágasabb értelemben veszem és nem csak azon kószáló s különben tudatlan koldusnépet értem, mely a mint az egyes keleti városok utczáin rongyos öltözetökben (néha még a nélkül is) félőrülten kóborol, úgy szintén városból városba, országból-országba vándorol mindig valami szent ürügy alatt (többnyire z*ia*ra), hanem bele foglalom főképen azon emelkedett szellemű de többnyire cynicus jellemű bölcseket, kik a vallásos gondolkodásban a pantheisticus theosophiához tartoznak és az iszlámban nem annyira a törvényszerű ritualis életmódot keresik, hanem valami sublimált vallásrendszert, a miért is az orthodox iszlám mindig eretnekségnek tekintette, ámbár közülük is sok jeles férfiú vallotta, bár mértékelve egy kissé, a szüfismus tanait.

E szüfik egy nagy részét folytonos utazás között találjuk. Czeltalanul, terv nélkül kelnek útra, és évtizedeken keresztül nem térnek vissza hazájukba, megismerni akarják az embereket és gyengeségeiket. 'Alí al-Chauvász, egy híres szüfiről azt beszélik, hogy soha negyven napnál többet egy városban nem töltött. Ilyen volt némi tekintetben a híres tanköltő Sza'di is, kiről egy életirója — Garcin de Tassy — azt mondja, hogy utazásai őt oly nagy nyelvismerettel gazdagíták, miszerint még a latin nyelvet is ismerte. Sokan legalább soká azt akarták állítani, hogy a híres „Gulisztán“ban sok van kölcsönözve Senecából; én nem igen hiszem.

Magában e munkában is igen sokszor vonatkozik megtett utazásaira és még kiadatlan divánja egy nagyobb költeményt tartalmaz, melyben körülbelül 20 nyelvre vonatkozik. Legnevezetesebb példa a szüfik óriási utazásaira nézve valami Haszan al 'Iraki, ki 20 éves korában hagyta el szülőföldjét és miután ötven éven át Indiát, Persiát, Chinát, Afrikát, az európai törökséget bejárta, mint 70 éves

aggastyán tért ismét vissza hazájába*). A szűfik ezen nagy kiterjedésű utazásai sem maradtak terméktelenek az arab utazási irodalomra nézve, de azon ábrándos, exaltált lélekállapot, mely az embereket jellemzi, legtöbbször esetben elvonja őket a közvetlen világtapasztalatoktól és transcendentális irányt ad minden körülmény közt irataiknak.

Ezelőtt vagy négy évvel itt Budapesten egy persa ember jelent meg, ki hazájában szintén a szűfismus emlőjén nevelkedett. Utazási ingere őt is elvoná szülőföldjétől. A mekkai zarándoklás után, melyet megtett, beutazta Európa egy nagy részét, mindenütt elsajátítván az országok nyelveit. Én Vámbéry úr házában láttam, a hol két napi itt tartózkodás után már egy pár magyar mondatot is képes volt összeállítani. Mestere volt a persa irálynak a művészi prózában épen úgy, mint a költészeti alakításban. Naplójából, melynek egyes czafatjai, a mint alkalmyszerűleg arany irányával firkálta tele, hol mellényzsebeiben, hol inge alatt voltak szétszórva, egy pár helyet hallottam tőle felolvasni. Többek között felejthetlen maradt előttem egy tombola leírása, a melynek Velenczében volt szemtanúja. Itt azért említem fel, mert igen jellemző azon irányra nézve, melyben ezen szűfitanítványok a világ rendes tüneményeit szemlélik és melynek aztán munkáikban kifejezést adnak. A legabstractabb bölcselet fejtette ki a tombolából és a pantheisticus iskola legfinomabb tételeit szórta egy oly eladás közé, mely egy világi tárczairó keze alatt tán épen ellenkező szempontokat idézett volna fel.

De ilyen a szűfik világnézete. Azon utazási munkák között, melyet ezen gondolkodó emberek utazásai eredményeztek a muhammedán irodalomban a legnevezetesebb az arabok közt híres 'A b d a l 'G a n î a l N â b u l s z i-nak eddig kiadatlan könyve, mely annyiban is megérdemli a rövid megemléztést, minthogy czíme egy nevezetes véletlent tüntet elénk. Ezen munkát tudniillik szerzője szóról-szóra ép oly névre keresztelte, a milyenre G ö t h e háromszáz évvel később híres ö n é l e t r a j z á t : »Wahrheit und Dichtung.«

Hátra van még a muhammedán utazók egy negyedik neméről megemlékezni, melynek az európai középkorban egy megfelelő hasonmását látjuk „a z u t a z ó i s k o l á s o k”-ban (fahrende Scholaren).

Mióta tudniillik a muhammedán iskolatudomány kifejlődött és vele együtt a nagyobb városokban, illetőleg azok mecseteiben egyes

*) Lásd egy dolgozatomat a szűfik irodalmáról. (Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft) XXVI. kötet 772. lap.

központok képződtek, melyekben az iszlám legjelesebb seikjei előadást tartottak, azóta látjuk egyszersmind a tudományt keresőket a legtávolabb eső vidékről ezen központok felé utazni és ott bizonyos időt betölteni, azután pedig ismét más központot felkeresni sat. Az iszlámban kiválólág van érvényre emelve a mi közmondásunk, hogy „jó pap holtig tanul“ és nem ritkaság, hogy vén ember életrajzaiban találkozunk azon adattal, hogy meglehetősen meglelt korában oda hagyta ismét hazáját valamely híres tudóst távol országban felkeresendő. Még mai nap is, midőn az iszlám tudományának központjai óriási mód fogytak és mondhatni, hogy ezen tudománynak majdnem csak egyetlen főgyúpontja az *Azhar-mecset* Kairóban, hol a legtávolabb szigetektől és Középázsziából százak számára vannak a hallgatók, nem épen kivételes tünemény, hogy ott látunk a fiatalok között egy-egy ősz embert.*)

Rége az iskolások sokkal többet utaztak, mint ma, midőn az iszlám tudománya hanyatló félben van és már is elvesztette minden életét és productivitását. Az iszlám 3. és 4. századából, midőn épen a tradíció megállapítása volt a napikérdése a tudománynak, birjuk azon adatot, hogy azok, kik e tudománnyal foglalkoztak, némelykor hetedhét országot bejártak, csupán csak azért, hogy egy mondat hitelességét vagy helyes szövegét constatálják.**)

Legjobb átnézetét láthatjuk annak, hogy mily nagymérvűek voltak a VI.—IX. században ezen tudományos utazások, a *l-Makkari* történetírónál, ki Spanyolországnak történetét az arabok uralma alatt írta meg. Ezen négy kötetre terjedő munkának egész második kötete nem foglalkozik egyébbel mint felsorolásával azon embereknek, kik részint Spanyolországból a legtávolabb ázsiai iszlám iskoláiba, részint pedig innét a spanyolországi akademiákhoz vándoroltak a tudomány felkeresése céljából. »A tudomány« ugymond az arab közmondás »fa, melynek gyökere Mekkában van és ágai Bucharába terjednek«, és »keresed a tudományt, akár Chinában volna is csak feltalálható«.

És a muhammedánok tudományvágyának dicsőségére legyen elmondva, hogy tudománytörténetük tökéletesen igazolja ezen közmondásokat és az iszlám tudomány története legelső kezdetétől fogva egészen azon időig, midőn délpontját elérte, tele van ily tudo-

*) Lásd czikkeimet az *Azhar-mecsetről* a „Pesti napló“ tárczájában (1874-iki április).

**) *L. Jelentésemet* a m. akad. számára keletről hozott könyvekről stb. (Budapest, 1874.) 15. lapon.

mányos utazásokkal. Már a Mohammed után következő generáció emberei között említetik valami Gábir b. 'Abd Alláh, ki tíz társaival együtt Medinából egészen Egyiptomig utazott, csupán csak azért, hogy egy kétes tradíció mondat fölött szerezzen biztos tudomást. *) És így történt ez századokon keresztül.

Az utazási irodalom azonban ilyféle utazásoknak nem igen sokat köszönt. Én legalább ezen pillanatban nem vagyok képes egy utazási munkát felemlíteni, mely az eféle indokból vállalt utazásnak köszöni eredetét. És ez igen természetes. Az »utazó scholarisok« uti célja nem az utazás volt, hanem a mecsetekben és akademiákban való letelepedés.

III.

A keletnek legújabb története ezer fonállal van egybeszöve azon befolyás történetével, melyet Európa mind politikai, mind művelődési tekintetben a keletre gyakorolt. Ezen befolyás alatt álló pontjai a muhammedán keletnek — ezen cikkemben csak a muhammedánságot tartom szem előtt — különösen hárman vannak: India, Syria és Egyptom; némi tekintetben a francia uralom alatt levő Éjszakaafrika is. Az elsőben az angol hódítás, a másodikban a lassan de hatályosan működő missiótársulatok, a harmadikban a dynasztia sajátzerű culturiránya voltak hordozói és megindítói azon mélyreható európai befolyásnak, melynek gyújtó pontjai a muhammedán kelet ép nevezett részein képződtek. — Az angol befolyás Indiában, a hódító nép ismert tapintata és — mi fő — történelmi érzéke folytán, csak áldásosnak nevezhető; alkotott, de nem rontott, fejlesztett, de nem erőszakolt, művelt de a nélkül, hogy a bennszülöttek önérzetét előlte volna. — A szyriai missiótársulatok, melyek egyelőre csak a bennszülött kereszttyén felekezetekre hathattak, már annyiban is csak egyoldalú és egyáltalában véve a valódi műveltséget nagyban elő nem segítő irányban működtek, a mennyiben első sorban dogmatikai szórshasogatásokra és a keletiek organismusába be nem illő intézmények meghonosítására fordították idejüket. Igen sokat nem nyomhat a kelet művelésének történetében, hogy a Van Dijk tudor vezetése alatt már évtizedek óta működő amerikai missiótársulat egy pár maronitát áttértett az amerikai protestantismus-hoz, ámbár a Libanon gyermekei alig emészthetik meg a germán szellem ezen vallási termékét. — Egyptom művelődése pedig —

*) Al-Gazáli Ihjá II. p. 225.

ha ezen destructiót egyáltalán művelődésnek nevezhetjük — oly eszmétlen és annyira van összenöve egyes pénzhajhászó európai szédelgőnek ambíciójával, hogy az új Egyptom története, ha kendőzetlenül leszen megírva, nem fogja épen dicskörét növelni Európa befolyásának keleten*). A francia befolyás Éjszakafrikában inkább militáris irányú és a keleti culturtörténetbe csak kis részben tartozik.

Igen természetes, hogy az európai befolyás, a mint a muhammedán keletnek épen megnevezett részeiben oly mélyen — akár áldásosan akár károsan, de mindenesetre mélyen — behatott; azon új művelődési kategoria, mely a muhammedán szemeiben e szóval »Európa« egybefűződött; azon ellentét végre, mely ezen új művelődési kategoria képződésével, a kelet és Európa között a gondolkodó muhammedán ember lelkében megfogamzott: hogy mindez elvonja figyelmét Mekkától és a mecseti akadémiáktól és egy új utazási célzt tűzessen ki vele: Európát. Európa sok tekintetben nemcsak a mekkai és az iskolázó utakat (láttuk, hogy szufiutazóval is találkozhatunk Európában) kezdi képviselni, hanem még a keletiek utazásának legelső indoka, a kereskedelmi karavánok, is talált surrogátra Európában. Kereskedelmi összekötetések, sok keletit hoztak közelünkbe. Budapesten a vácziút mentében már egy arab betűkkel írott czéggel találkozunk, és Párisban**) sok muhammedán arab kereskedő telepedett le; Damaszkusban egy ilyen párisi arab polgárral ismerkedtem meg, ki minden évben a ramadán hónapot a nemes Damaszkusban tölti el; Párisban — úgymond — igen közel van az alkalom a szent böjthónap szokásainak megsértésére.

A művelt muhammedán ember Európába utazik, hogy kútforrásánál ismerkedjék meg azzal, a mit otthon a polgárosultság eszményképének és netovábbjának tart. Hazatérte után egy-egy útleirással (rihlâ) gazdagítja meg nemzeti irodalmát. Az újabb muhammedán és különösen az arab utazási irodalom főképen Európával foglalkozik. Mindenesetre érdekelni fog bennünket azon szempontok előadása, melyek alatt egy művelt muhammedán a mi culturánkat nézi és azon ítéletek megismerése, melyekre földrésznünk egy muhammedán utazónak alkalmat ad.

*) Lásd: Egyptom új korszaka. (Athenäum (1874.) VI kötet 18. 19. 20. számában).

**) Az olasz partvárosokban már a múlt században találkozunk persa és hindu kereskedőkkel, kik ott letelepedtek.

Ezen fejezetében kis dolgozatomnak tehát az újabb azaz Európára vonatkozó utazási irodalommal akarok foglalkodni, bemutatván egyes utazókat az európai befolyás fenntemlített három főtűzhelyéről.

Evlíja Efendi-vel kellene ugyan kezdenem az európai útleírók sorát; ő, egy művelt török ember a XVII-dik században, nyitotta meg azon keletiek sorát, kik Európában utaztak és ezen idegen világrészről utazási munkát irtak. De munkája, melyet Hammer-Purgstall angol nyelvre fordított le *) nem fogja Önöket annyira érdekelni, hogy ezen könyvre nézve egyebet is tegyek, mint annak pusztá constatálását. Áttérek tehát az érdekesebbekre.

Valamint India volt a muhammedán keletnek chronologicis is legelső országa, hol az európai befolyás házára és alkalmas talajra talált, úgy Indiából való a legelső muhammedán utazó, ki Európáról kimerítő könyvet írt. Ezen könyv majd csak nem már feledésnek indult és nem árt ha emlékét itt feljújtom. Előttém fekszik a persa eredetiből fordított angol szövegnek francia fordítása után készült német áttétel. Címe:

„Reise des Mirza Abu Taleb Khan durch Asien, Afrika und Europa in den Jahren 1799, 1800, 1801, 1802 und 1803. Nebst einer Wiederlegung der Begriffe, welche man in Europa von der Freiheit der asiatischen Weiber hat.“ (Wien, 1813.)

Mindenekelőtt előre kell bocsátanom, hogy ezen könyv nem tartozik egy rovatba Montesquieu szellemteljes »persa levelei«-vel (Lettres persanes), vagy az eléggé ismeretes »Hádzsi Baba« című könyvvel, sem pedig a legújabb időben megjelent egy szellemtelen munkával, mely a persa sah-val beszélgeti el úti kalandjait és tapasztalatait (Bécs 1874). Mirza Abû Talib nem egy európai író fictiója, hanem valósággal létezett személyiség, kit e század első éveiben Londonban minden gyerek ismert e név alatt »a persa herczeg,« és ki Bengáliába való visszatérte után (1808) gyűjtött utijegyzeteit egybeállítá és a munka megírása után azt régi keleti módra számos másoló által leiratá, mely másolatokat barátai között szétosztott. Egyike ezen

*) Narrative of travels in Europe, Asia and Afrika in the 17-th century translated from the Turkish by I von Hammer London 1850. 4°

másolatoknak (három nyolczadrét kötet) Taylor József kezeibe jutott, ki abból új másolatot eszközöltetett, melyet az angol fordító Stewart Károly használt. »Oly személyek« úgymond Stewart, „kik e munka valóságát kétségbe vonnák, mától három hónapig Longmann londoni könyvkereskedőnél az eredeti munkát megsemmisíthetik.“

Mirza Abú Tâlib európai útjának legközvetlenebb indoka nem tudományvágy vagy épen utazási inger; hanem kétségbeesés, élete untság. A múlt század végefelé úgyszólván anarchikus Indiában volt hivatalnok, és azon eléggé ismeretes összekocczanások között, melyek a „keletindiai társaság“ és a belföldi nábobok között szüntelenül fennforogtak, a szegény belföldi hivatalnok, ki az angolok pártja felé hajtott, a rémitő jogfosztások, zaklattatások, helyváltztatások és egyéb igazságtalanságok áldozata lett. Szívesen kapta fel az épen Indiából távozó tudós Richardson ajánlatát, ki őt egy európai utazásra buzdítja és magát lekötölte, hogy útközben megtanítsa az angol nyelvre. „Mután úgymond Abú Tâlib“ (20. lap) „ezen ajánlatot kellően megfontoltam, és azon reménnyel kecsegtetethetem magamat, hogy valamely véletlen ezen hosszú és nehézségekkel összekötött út közben véget vehet életemnek és felszabadíthat a világ bajaitól és az emberek hálátlanságától: elfogadtam Richardson kapitány baráti ajánlatát és elhatároztam, hogy megteszem vele az utat.“

Sok baj és viszontagság után, melyet különösen az afrikai part körülhajózáása alatt szenvedett, Angliába érkezett el. Nagyszerű volt azon behatás, melyet az angol városok, melyeket legelőször látott, reá gyakoroltak. Dublin elbájolta őt és Londonban nem hitte el önmagának, hogy ugyancsak azon világban maradt, melyben Ázsiában érezte magát. Mirza Abú Tâlib értelmes ember volt. Ezen körülményről tanúskodik azon mód, melylyel földieit előtt bemutatja az angolokat és szokásaikat. Olvasóim ismerik ezeket; minek mondanék tehát e bemutatás jellemzésére többet, mint azt, hogy azon érdekes naivság vonul rajta keresztül, mely a keletit jellemzi, ha saját látkörén túl helyezük őt és saját szempontjából itél az idegen szokások és emberek fölött. Természetesen sokat láthatott, a miről azelőtt fogalma nem volt. Már Dublinban is feltűnt előtte a muzeum látogatása alkalmával az, „hogy ezen országban, úgymint egész Európában köből készült szobrokat egészen az istenítésig tisztelnek. Így láttam egy nap Lon-

donban egy szobrot, melynek se feje, se karjai, se combjai nem voltak, és mely tulajdonképen semmi egyéből nem állott, mint pusztá derekából azon személynek, melyet ábrázolt és melyért a vevő mégis 40.000 rupiát ajánlott. Csakugyan feltűnő, hogy oly emberek, kik annyi ismerettel bírnak és oly értelmesek hogyan fecsérelhetnek egy darab kötuskéért oly szép pénzt.“ (81. lap). Korcsolyázást természetesen Indiában soha sem látott; se havat sem és általában nem érezhette előbb azt a hidegséget, melyet utazási munkájában oly didergő hangon ír le. De másrésről nevezetes az a történetbölcészeti elmélete, mely szerint az angolok egész haladása és józan gondolkodása azon hideg klimával függ össze, mely náluk honos. (98—99. lap).

Parlamentet se látott Ázsiában soha sem és természetesen rendkívülig hatott lelkére, midőn legelőször hallotta, hogy az országgyűlés intézi az állam sorsát a nemzet képviselletekén. Épen azon időben járt Angliában, midőn Pitt és Fox között folyt a versengés és midőn az előbbi kénytelen volt lemondani állásáról és az ellenfélnek engedni át a tért. »Midőn« úgymond (169. lapon) legelőször volt alkalmam az alsóház egy gyűlését megnézni, eszembe jutottak az indiai kajdácok, melyek egymás átellenében ülve, egymást kölcsönösen szidalmakkal illetik épen úgy, mint itten a világ két legnagyobb kiabálója Pitt úr és Fox úr.«

Nagyon hatott lelkére azon válaszfal, mely a világi és vallási uralmat egymástól elválasztja; igen szívesen emlékezik meg az angol magas clerusról, melynek igazságszeretét emeli ki. »Azon különös szerencsében részesültem« így beszéli egy helyén könyvének (174. lapon) »hogy megismerkedjem a lincolni püspökkel, ki nek szelid bölcészeti jelleme van és ki szívesen beszélgetett velem vallási dolgokról. Egy nap e főpappal Muhammed próphétánkról beszélgetvén, azt mondtam róla, hogy megérkezését maga Krisztus jövendölte az új testamentom valódi*) szövege szerint. Ezen állításomat a leghatározottabban ellenezte, de megígérte, hogy átvizsgálja a kútföket és egy hét múlva felelettel szolgál. Ezen idő eltelte után az új testamentom egy igen régi fordítását hozta el, hol a kérdéses vers csakugyan található; hozzátette azonban, miszerint hihető, hogy soká Muhammed fellépése után, Konstanti-

*) Tudva van, hogy a muhammedának a zsidókat és keresztyéneket szentírásaik meghamisításáról vádolják. A hamisítatlan ó s új testamentomban — úgymondanak — az arab próphétáról minduntalan szó vagyon.

nápolyi renegátok csempészték be.« Miután szerzőnk ezen állítás valószínűtlenségét akarná bizonyítani, a püspök nevetve: „Ugy hiszem, — úgymond — hogy azért jöttél Angolországba, hogy az iszlámra térítsed és vallásától elcsábítsad Anglia népét.“

Egy észrevételt lehet tenni mindazon keleti utazókra nézve, kik Európáról könyvet írtak. Azt tudniillik, hogy leginkább tünik fel előttük Európában két dolog: az étkezés módja, és az asszonyok szeretetre méltósága és szépsége.

Az elsőt illetőleg szerzőnk váltig sajnálja, hogy Európában azon bolond kényszernek kell magát alávetnie, hogy saját keze helyett kést s villát használjon. Sőt egyszer egy nagy és előkelő társaságban visszautasíthatlan indokokkal bizonyítja a „sajátkezüleg való étkezés“ hasznosabb és természetszerűbb voltát.

Az asszonyokról pedig alig győzi elég szépet mondani. Különösen úgy látszik, hogy európai útjában tanulmányainak legkedvesebb kérdése volt az európai asszony jelleme és társadalmi állása. A legmagasabb körökben volt azonban csak alkalma tapasztalatokat tenni, mert azokban fordult meg leginkább. Minthogy persa herczegnek nézték, hivatalos volt Anglia legmagasabb arisztocrátiájához; a királyi udvarban számos alkalommal fordult meg, a walesi herczeg különös kitüntetésekben részesítette, a lordmajor ünnépelein ő volt a közérdekeltség központja és a legelőkelőbb királyi herczegek és az ország legelső lordjai páholyaiból nézte az operákat és balletteket, melyeknek, különösen az utóbbiaknak, Indiában csak nyers prototyponjaival (a bajaderekkel) ismerkedhetett meg.

Ezen magas körökből szedte azon tapasztalatait, melyet a nőkre nézve könyvében előad. Értett ő, úgylátszik az udvarláshoz is, de finom bókjait nem mint valami európai Don Juan prózában, hanem költészeti alakban mutatta be angliai szépjeinek a halhatatlan Háfiz nyelvén. Számos lady lett tárgyává poeticus ömlelézéseinek, és ugyanazon toll, mely 'Ali és Huszejn dicséretére írta azon költeményeket, melyeket a szent sírok örözi méltónak tartottak arra, hogy örök időkre a síri kápolnák falaira függeszszék (376. lap), ugyanazon tollból kerültek ki azon költemények, melyekben angol ladyk kecssei magasztaltatnak, „de oly tökéletlen módon“, mondja utazónk (122. lap) „hogy alig fejezék ki szavaim azon bámulatot, melylyel mennyei tulajdonságaik iránt viseltem.“

Mes nevinek czimezte azon költemény füzért, melylyel a myladikat vezette be a keleti költészetbe; ugyanazon névvel

a melylyel hatodfélszázaddal előbb a halhatatlan Dzelál ed-Din Rûmi nevezte el azon költeményeit, melyekben az isteni eszme iránt táplált égő szerelmét énekli.

Utazóink ugyan első, de nem volt utolsó, ki az angol dámák szépségét énekli a keleti költők berkében. Hatvan évvel később, Chalil al-Chûri egy ma is élő és általam személyesen ismert modern arab költő (Beirutban), egy költészeti gyűjteményében, melynek címe: »Új korszak« (al-'asr al-gedîd) szintén egy pár angol ladinak szenteli ugyanazon költői alakokat, melyekben Imru-l-Keis, Antara sat. a rideg Uneizát, a kecses 'Ablát és egyéb zivatagi Dulcineákat énekeltek meg.

Utazóinkban van egy kis szemtelenség, melyet úgy látszik a turbános curiositástól felvettek, de melyért egy belföldi költőnek bizony nem tapssal, de korbácscsal köszöntek volna. Azonban Mirza Abû Tâleb, midőn kaftanjában karöltve járt a ladykkal és turbánnal fején vezette őket a tánczterembe, sokkal érdekesebb alak lehetett, semhogy ne alkalmazták volna irányában azon horatusi mondást, mely régi idők óta a költők iránt elnézést ajánl. Néha disputációkba is bocsátkozik a nőkkel, azon théma fölött, hogy hol szabadabbak az asszonyok Európában-e vagy pedig Ázsiában?

Abû Tâlib ezen kérdésre nézve azon paradox tételnek bebizonyítását vállalta el, hogy az ázsiai nők több szabadságot élveznek, mint az európaiak és akárhányszor vállalkozik ezen tételnek bebizonyítására. Persze utazóink a napfénynél világosabbnak tartja azt, hogy »minthogy angol törvény szerint a férjnek jogában áll feleségét bottal átdöngetni, feltéve, hogy ezen ütlegezés komolyabb veszélylyel nem jár, azért tetszés szerint szobába is zárhatja nejét; a nők tehát jól vigyáznak nyelvükre és nem engednek neki kelleténél több szabadságot« (157. lap.) Hogy az ázsiai nők szabadsága nincs kevésbé korlátolva, mint az európaiaké, az egyik kedvencz eszméje Abû Tâlebnek; de igen könnyen érthető, hogy nem igen találhatott hívőkre európai körökben, ha ezen nézetét hangoztatá. Különösen egy angol nő, kit névleg nem említ, tartozott a naiv persa úr oppositójához. »Minden fáradságom daczára, őt téves eszméjéből kigyógyítani és neki épen ellenkezőjét bizonyítani annak, a mit valónak hitt, nem volt lehető e nőt az igazságról meggyőzni. De tétovázott véleményében és arra kért, hogy — minthogy már kérkedni kezdett — véleményemet tegyem papírra, hogy jobban megérthesse azt és hogy könnyebben juthasson a

tévedésből az igazsághoz“. (411. lap.) Engedett is a szerző a szép kérőnő felszólításának és utazási munkája függelékében az ázsiai nők szabadságát és az európaiak szolgai állapotát bizonyítgatja. Szívesen mutatnám be szerzőnknek e tekintetben esze járását; de hisz még egyéb is hátra vagyon.

Ugyancsak egy angol nő, Lady Spencer felszólítására írta könyvének egy másik excursusát. Ezen nő arra kérte fel őt, nyilatkozzék az angol nép jelleméről egész nyíltszívűséggel és tartózkodás nélkül, derítse fel hibáit és jó oldalait a mint tapasztalta azokat. E felszólításnak is engedett Abù Táleb — hogy is tagadhatott volna meg valamit az általa annyira tisztelt angol hölgyek egyikének? Kritikája élesebb, mint tán Lady Spencer maga várta volna. „Az angolok legelső és legnagyobb hibája melyért megróvást érdemelnek, vallástalanságuk és nagy ragaszkodásuk az atheismushoz.“ (208. lap.) Nem kevésbé rója meg hiúságukat, szemtelenségüket, anyagi telhetetlenségüket, önzésüket, és tudományos praetentióikat. „Alig szerzett valaki valamicske gyenge fogalmat bizonyos tudomány elemeiről, vagy valamely idegen nyelv alapszabályairól, már is neki megy könyvet bocsátani a sajtó alá, melynek nincs több értéke, mint a gyermek játéksze-reinek, és mely csak tudatlanokat mulattat, anélkül, hogy tanult ember hasznot vonhatna belőle De az angolok önhittsége oly nagy, hogy azonnal meg vannak győződve a szerző mély tudományosságáról, és megveszik a könyvet.“ (215. lap.)

Különösen az angolok közül az orientalistákra alkalmazza ezen itéletét és névleg az öreg tudós William Jones persa publicatióit veszi dorgatorium alá. Lehet, sőt valószínű, hogy ezen animosítását fokozta azon körülmény, hogy midőn Londonban keleti nyelvekben való oktatás által akart egy pár fontot zsebre tenni, nem igen jelentkezett tanítványa. (108. l.)

Mirzánknak a történelem úgy látszik nem volt erős oldala. A persa-görög háborúk szerinte Nabukodonozor alatt folytak és Homér Trójában született (284. lap). Mégis arra intvén az angolokat, hogy mérséktelenségükkel hagyjanak fel, a történelem példáira utalja őket. Természetesen a tatár és arab történet egy pár mérsékletes hőjét (Timûrt és Alit) hozza fel. (213. l.) Pontosan kiszámítja, hogy a nap 24 órája közül az angol embernek csak hat szabad órája marad meg a test ápolására szánt időből, és e hat órát is látogatásokkal és az üzleti dolgok elvégezésével tölti ki.

Legyen ennyi elég muhammedán utazónk jellemzésére és

tegyünk hozzá még csak annyit, hogy miután két évnél többet töltött Angliában, jó ajánló levelekkel ellátva, sőt egy Kabulba szóló diplomaticus küldetéssel félig meddig felruházva, Francia- és Olaszországon keresztül, Konstantinápolyba ment. Itt a török nagyok sőt a szultán is nagyon kitüntetöleg fogadták, míg Kiszsián és Kurdisztánon keresztül Bagdadig ért, honnét a siita szent helyeket, különösen Kerbelát kereste fel. Itt ébredt fel benne ismét vallásos hangulata, melyet Európában elvesztett, és nem hagyá el őt, míg ismét Indiába, Kalkuttába érkezett, a hol még most is élne, ha meg nem halt volna.

India után az európai befolyásnak a muhammedán keleten legnevezetesebb gyúpontja: Egyiptom. Azzá lett különösen a mai vicekirályi dynasztia alapítójának, Muhammed Ali basának hajlamai, nevezetesen azon rögeszméje által, hogy alattvalói anyagi és szellemi állapotát csakis úgy emelheti ki a porból, ha átülteti Franciaországot, műveltségét, és intézményeit a Nilus völgyébe.

A basa sokkal kevesebb műveltséggel bírt, semhogy beláthatta volna, hogy a művelődés történet bizonyága szerint az átültetések, magának a nemzetnek szelleméből és történetéből ki nem nőtt, hanem minden praedispositió nélkül idegen földről áthozott intézmények, bármily áldásosak legyenek amott, itt nem fognak tényezhetni egyebet, mint romlást.

Az úgynevezett »Mission égyptienne« volt az, melyel a basahelytartó művelési mütétet megkezdte. A francia Jomard felügyelete alatt egy sereg fiatal aegyptusi embert küldött Párisba, hogy ott francia módon neveltesse, a francia társadalmi élet finomságait elsajátítsák és különféle tudományokban képezzék ki magukat.*) Külön házban laktak együtt, és külön oktatásban is részesültek. Leginkább csak nyelvképességre és hadászati tudományokra, valamint olyanokra, melyek e tudományokat elősegítik, volt a fősúly fektetve. Szigorú felügyelet alatt állottak, időről-időre rapportot kellett személyesen írniok a kormányfőhöz, vizsgálataik eredménye pedig mindig azonnal elküldetett hozzá. Néha, ha elégületlen volt a basa a vizsgák eredményével és rapportok tartalmával, egy kis atyai intelem menesztetett Párisba a fiatalokhoz, kik Franciaország fővárosában a fellákok verejtékéből hiztak.

*) L. Dor: Instruction publique en Égypte. Páris, 1872.

Ezen »missiön egyiptienne« egy igen tehetséges tagja volt Rifá (a al-Tahtá ví, egy felső egyiptomi ifjú, ki akkor, midön a kiküldendő ifjak sorába vétetett fel, muhammedán értelemben már befejezte volt tanulmányait.*)

Miután hazájában, Felső-Egyiptomban több helyütt már kora ifjúságában nyerte a vallástudomány elemeiben a kellő kiképeztetést, később Kairóba vándorolt, hol az Azhar mecset akkor leg-híresebb seichjeinek kedvencz hallgatója volt. A fiatal Rifá'a oly buzgólommal élt ott tanulmányainak, hogy — mint életirója mondja — egyidejűleg több cursust hallgatott, melyeket rendszeren több évre szoktak felosztani. Az Azhar mecsetből kilépvén, mint tábori hitszónok nyert alkalmazást, miglen a Franciaországba induló ifjakkal együtt elküldték Európába, hogy az arabokból embert csináljanak. Párisban nem adott alkalmat az élegületlenségre, sőt mindig a leghizelgőbb bizonyítványokat küldtek róla a vicekirályhoz.

Többféle francia történelmi és természetrajzi munkát fordított már Párisban léte alatt anyanyelvére, és utazási munkáját is már ott készítette. Ennek kiadására buzdították őt nemcsak arabs barátai, hanem a párisi arabisták is, kikkel munkája kéziratát közölte, köztük első sorban a híres B á r ó de S à c y Sylvestre és Caussin de Perceval. Az elsőről igen elismerőleg és valóságos kegyelettel nyilatkozik, és neki köszönhető, hogy az arab tudósok elismerik, miszerint itt Európában is léteznek férfiak, kik az iszlám tudományába ép oly alaposan merülnek, mint a kelet seichjei. Caussin de Perceval pedig még Rifá'a könyvének megjelenése előtt egy ismertetését közölte a *Journal asiatique*-ban. **)

Hazatérte után, mint tanár és fordító nyert alkalmazást. A basának az volt a kedvencz eszméje, hogy Egyiptomnak nevelni kell egy a francia és angol nyelvben járatos generációt, mely az európai könyveket átteszi arab nyelvre a bennszülöttek számára. Azonban e fordítások megint legnagyobbbrészt a hadászati ismeretek körül mozogtak. Így kellett Rifá'ának is legszebb erejét hadászati könyvek fordításában felemészteni. Mint a nyelvek iskolájá-

*) Épen most jelenik meg életrajza arab nyelven, a kairói hivatalos lapban. Midön Kairóban gyakran megfordultam ezen életrajz szerzőjének (Szejjid Szálih bēy Megdi) házában, az ékes nyelven írt kimerítő életrajz több passusát olvasta fel előttem a conceptusból.

**) *Relation d'une voyage en France* (Journ asiat: XI. 1833. d. 222—251.)

nak igazgatója egy egész seregét nevelte a nyelveket ismerő ifjaknak, kik ma zömét képezik azon józanabb irány képviselőinek, hogy a francia nyelv ismerete még nem egyértelmű azzal, hogy az illetőnek ki kell vetkőzni arab bőréből. Rifâ'a életirója, ki mint tanítója is, Muhammed utódaiból való, egyik legjelesebbike e tanítványoknak és egyszersmind az arab nemzeti irány fáradhatlan híve. Azért kellett buknia, és helyet csinálni egy idegennek, ki Egyptom iskolaügyét igazgatja ez idő szerint.

Ugyanazon nap, midőn Beirutban partra keltem (1873. szeptember végén) olvastam az arab lapokban Rifâ'a nekrológiát. Siratta őt minden barátja az arab nemzetiségnek.

R. élete végeig seikh maradt s magas műveltsége daczára nem átállotta bevallani azt, hogy a nemzet nem saját valójának odahagyása, hanem okszerű fejlődése által, nyeri vissza életképességét és létjogát. Ezen irányt képviselte ő életében és némely irataiban, különösen egy halála óta elcsenevészsedett tanügyi folyóiratban (rôdat al madârisz), melyet soká ő szerkesztett. Ezen folyóiratban az ő tollából sok mesterileg írt értekezés olvasható, mely tökéletesen az arab tudomány régi szellemében van tartva.

A keleti ember képes csak arra, hogy ily ellentétek közvetítetlenül éljenek lelkében. Ha volna köztük culturmozgalom és ha az önálló teremtés helyébe nem lépett volna az az eszmétlen majmolás, melyet Egyiptomban újjá születésnek neveznek; akkor azon műveltek között, kik mai nap még az arab nemzeti lelkületet nem sorolják a főbenjáró bűnök közé, létesülhetne azon harmonicus és a nemzet történetére támaszkodó tudatos culturfejlődés, melynek elemei öntudatlanul élnek egyes jelesek lelkében.

Ezen ellentétekkel tele rakott nemes arab lelkek közé tartozott a Rifâ'a bég-é is. Már utazási munkájában*), ezen ifjukori irodalmi termékében is, lépten-nyomon találkozunk a szerző határozatlanságával Európa iránt. Iszlám és modern műveltség örökösen párbajt vívnak Európáról tett nyilatkozataiban. Midőn a világ felosztásáról szól: »Első helyre kell helyeznünk — úgy mond (3. fejez.) — Ázsiát, a vallások bölcsőjét, az iszlám keletkezési helyét, a próphéták és a négy imám hazáját, az arabok anyját, és azon világrészt, a melyben Mekka és Medina találatik. — Azután jó rangra nézve Afrika, mert Ázsia után e világrészben van elterjedve leginkább az iszlám és ez hozta elő az iszlámnak

*) Megjelent a búlaki államnyomdában 1250. (1834)

legtöbb jeleseit és ez részesül azon kitünőségben, hogy Egyptom tartozik provinciái közé. Harmadik helyen következik Európa, mert ott lakik az igazhitűek fejedelme, a legnagyobb imám; negyedik helyen vannak a déli tenger szigetei, melyeknek lakossága részben muszlimokból áll; végre a teljesen hitetlen Amerika zárja be a foksorozatot.« Minden közvetítés nélkül ép említett nyilatkozatát ezzel toldja meg: »De az ismeretek tekintetében Európát illeti az elsőség a világ valamennyi részei fölött, Francziaország és Angolország pedig e tekintetben legkitünőbb tartományai Európának. Ezek a világnak legelőrehaladottabb országai a pozitív tudományokban; a régiket túlhaladják a physikai és mathematikai tudományokban, sőt a metaphysikában és bölcsészetben is. . . . A francziák a legnagyobb tolerantiának barátai. Senki sem háborgatná a muszlimot ha mecsetet, vagy a zsidót ha zsinagógát akar építeni, sőt szeretik, ha mindenki azon vallása mellett marad, melyben született.«

Mind untalan elbeszéléséből ki-kitör a muzulmán orthodox és az arab nemzetiség híve. Kevesen az ifjak közt őrizték meg Francziaországban e kettős kvalitást. — A »mission« főigazgatóján kívül az ifjak ellenőrzésére még egy pár arab ember is melléjük adatott; köztük valami Hadzsi Haszan. »Az iszlám nemes traditiója szerint ott a hol 40 muzulmán együtt van, közöttük okvetlenül egy szent egyén is találtatik. Közöttünk a jámbor Hadzsi Haszan volt kétségkívül ezen szent ember. Álmai mindig teljesezésbe mentek. Midőn Párisban tartózkodtunk, nagy figyelemmel követtük az igazhivők fejedelme és az oroszok között folyó háború fejlődését. Haszan eltelve azon tudattól, hogy Alláh az igazhivőket el nem hagyhatja, álmaiban gyakran látá a mint a szultán győzelmesen hagyja el a harczteret. Az igazhitűnek álomlátása igazság. Nemsokára Mahmud szultán visszanyerte minden jogát.« (IV. fej.) Páris hőmérsékéről szólván, leírja a kályhák institutióját, melyet a scikh Egyptomban nem láthatott, leírja miképen csoportosulnak télen a tűzhely körül, hogy átmelegítsék átfázott tagjaikat. »Nem csodálatos, — úgymond — hogy a tűz felé vonzódnak. Kérjük Alláht, hogy mentsen meg bennünket a pokol tüzétől.«

A Szajna vizéről szólván, rakpartjairól, hidjairól, szigeteiről: »Mi mindez — úgymond — a Nilushoz viszonyítva. Ródha szigetéhez és a nilometerhez (mikjász)! Valóban nem lehet semmit sem hasonlítani Ródha szigetéhez. Mily különbség van a Nilus és a Szajna vizei között, ha e két folyam izét hasonlítjuk össze. A

megtisztított nilusi víz a betegségek ellen leghathatósabb gyógyszer lehetne.« Ez a középkori Egyiptusbeliek valóságos nilomaniájától egy cseppet sem különbözik.

Miután a francziák vallástalanságáról szólott volna és előadná azt, hogy ők csak névleg tartoznak valamely felekezethez, különben pedig szabadonczok, kik a dolgokat csupán csak az ész mérlegével vizsgálják, kiemeli nagy előhaladásait a »gyakorlati tudományok« terén és a csillagászatban. »Azonban — úgymond — ezen tudományokhoz sok oly eretnek eszmék vegyítettek, melyek a mi szent könyveinkkel ellenkeznek, mint pl. a föld körmozgása sat. Ezen eszméket oly érvekkel erősítik, melyeket nehéz megczáfolni. A tudományos munkák tele vannak ily paradoxonokkal. Azon muzulmánna tehát, ki a francziák munkáit tanulmányozza, erősen kell ragaszkodnia a korának és a vallási hagyományok szavaihoz, hogy megóvja magát az elcsábítatástól és hogy hite ne ingadozzék. Ezen óvszer nélkül, annak teszi ki magát, hogy hitét elveszti.«

A párisiak jelleméről és tulajdonságairól szólván, kiemeli azon kétszínűséget és hízelgő modort, mely a beszéddel nem nyilvánítatja a benső gondolatot. »Csak szavaikban emberbarátok ők; nem tagadnak ugyan meg barátaiktól, ha ezek megszorulnak, egy kisebb-nagyobb kölcsönt; de csak úgy adják, ha elég a biztonság, hogy a kölcsön adott összeg ismét visszakerül. Valósággal inkább mondhatni őket fősvényeknek, mint bőkezűeknek. A nemeslelkű bőkezűség az arabok öröksége.«

Láthatják e kivonatokból, hogy milyen gyökeres arab és muhammedán utazónk gondolatmenete, a mint vallása és nemzetisége tolu előtérbe. De mindamellett bámulja a francziák politikai és társadalmi intézményeiket s könyvének egy jó részét szenteli a politika bemutatásának, és mint senki az arabok között előtte és utána az egyiptomi kormánynak a sajtószabadság behozatalát meri ajánlani, miután elmondaná azon jótékony hatást, melyet egy szabad sajtó gyakorol az álladalomra és társadalomra; nem lát a szabad sajtóban semmit a mi a muhammedán vallással ellenkeznék. Bizony nagyot fogott Muhammed Alin ilyen érveléssel! Nekik nem kell az egyének szabadsága! Ők mai napig is, midőn nyiltan bevallják azt, hogy nekik nem kell egyéb, mint francia szokás, mindig még fogságra hurczolják azon arabot, kinek véleménye van.*) Ez a legnagyobb bűn a parlamentáris Egyiptomban.

*) I. Athenäum VI. kötet (1874.) 1221. lap.

Mint minden Európában utazó keleti, úgy Rifá'a is kicsi-szerű csekélységekre fecsérli el lelkesedő bámulatát. Az oly apró dolgok, melyeket először itt látott, egészen kihozzák sodrából, és oly fontossággal szól róluk, mintha ezekből állana Európa műveltségének lényege. Egy marseillai kávéház tükörlakái, és üvegfalai ép annyira ragadják el, mint a párisi jótékony, betegápoló és művelődési intézetek. Evés, ivás, és annak rendje, módja nála is, mint indiai elődénél főszerepet játszanak. Épen úgy a nők kérdése; de ezen tekintetben más eredményre jut, mint Mirza Abû Tâlib. »A tánczvizalom — úgymond — nem egyéb mint összejövedele több férfiúna kés nőnek egy kiválogatott és különösen a nők számára rendelt székekkel körülvelt teremben. A férfiak csak akkor ülnek le, ha mind a nő már helyet foglalt. . . . A nők iránt ezen összejövedelel alkalmával nagyobb figyelemmel vannak mint a férfiak iránt. . . . Nevezetes, hogy a táncz a francziáknál nincsen úgy mint nálunk a nőkre korlátolva, hanem hogy a férfiak is részt vesznek a tánczban, valamint a nők. Sőt úgy látszik, hogy ezen művészet náluk a jó modornak egy feltételét képezi. Azért is mindig az illedelem korlátai között marad meg. Egyiptomban ezen művészet csupán csak asszonyok által gyakoroltatik és célja, a szenvedélyt felébreszteni. Párisban ellenkezőleg a táncz csak bizonyos neme a testmozgatásnak, melynek nincs semmi szemérmetlen célja. A tánczos mindig bizonyos különös mód szerint fogja körül tánczosnőjét, ki sokszor oly karcsú, hogy a tánczos két karjával körülfogja a nő derekának egész terjedelmét. Ily dolgokat a keresztények nem tartanak illetleneknek. Minél nagyobb kellemell szól a férfi a nőhöz és minél inkább dicséri őt, annál finomabb és neveltebb embernek tartják őt.« Jól tanulmányozta, úgy látszik, világrézsűnket. A francia nőknek toilettjét a legnagyobb részletességgel írja le, 'párhuzamot vonva közte és az arab nők ruházata között. De egyáltalán az európai nőkről nem nyilatkozik igen hizelgőleg, megrója szerénytelenségüket és a férjeknek nagyobb mérvű féltékenységet aianl. A nők társalgásának kelleme és modoruk ízlésteljessége ép úgy ragadja őt el, mint elragadta Abû Tâlib uramat.

Látjuk e mutatványokból, hogy R. bég nem tartozott azok közé, kik európai viszonyainkat lenéznék, de mindenütt az iszlám mértékével méri azokat. Egy az iszlám dogmáiba és törvényeibe nem ütőző Európa: ez volna R.-nak eszményképe. ÁPersze, ez még otthon Egyiptomban is hiába kereste.

Hátra van még a syriai Európautazók egy példányát bemutatni. Maguk a syriai emberek, különösen a keresztyének — mert a muhammedánok az imént jellemzett Rifâ'a könyvét szokták elolvasni — valami Szelim Biszteris utazási munkáját, mely Európára vonatkozik*), szokták forgatni, Magam is olvastam, de oly együgyűnek találtam, hogy nem igen tarthatom alkalmasnak arra, hogy ez alkalommal szóljak róla. Sokkal több érdekléssel kelt, egy másik utazó, kiről bátran elmondhatjuk, hogy azon keleti muhammedán férfiak közül, kik vallás- és polgártársaik művelésében és a haladás terén való előreléptetésében részt vesznek, a legérdekesebbek egyike. Neve: Ahmed Efendi Fârisz. Ezen embernek egy igen viszontagságteljes biographiája van.

Keresztyénnek és pedig maronitának született a Libanon hegy-ségben, hol családja: a Sidják család, igen előkelő helyet foglal el a Libanon törzscsaládai között. Egyik tudós tagja a családnak, valami Tanus al-Sidjak egy könyvet is írt a Libanon hegység ethnographiai és statistikai viszonyairól.

Utazásom alkalmával Zebdânîban**) a család egyik ágának szeretetreméltó vendégszeretetében volt alkalmam részesülni, és csudálkozással tapasztaltam, hogy a keresztyén Antûn Sidják mily büszkeséggel szólott rokonáról Ahmed Efendi Fâriszről. Azért mondom csudálkozással, mert a libanoni keresztyén nem igen szokott dicsekedni az iszlámra áttért rokonával. De egész Syriában megvan minden keresztyén gyöződve arról, hogy Fârisz áttérése csak névleges, a kényszerítő körülmények által bekövetkezett és hogy ő még ma is jó keresztyén. Midőn a kelettől Alexandriában búcsút vettem, egy ottan tartozkodó syriai könyvkereskedő útján előfizettem egy pár arab lapra, és minthogy a muhammedán új év épen csak 12 nappal múlt vala el akkor, míg a keresztyén évben már a harmadik hónap végén voltunk, jobbnak láttam úgy szerződni a könyvkereskedővel, hogy a muharrem 1. (a muhammedán új év) óta megjelent számokat átvevén, előfizetésem a jövő év muharremjéig terjedjen. Minden lapra nézve ráállott e feltételekre csak az Ahmed Efendi által kiadott hetilapért kellett januártól januárig előfizetni »mert« — úgymond 'Garzûî a könyvárus — »a G'awâ'ib (Ahmed lapja)

*) Címe: a „Szelimi utazás“ (al-rihla al-szelimijja) Beirut 1859.

**) Lásd „Pesti Napló 1873-iki 231. szám (december 6.)

keresztyén újság, ámbátor szerkesztőjéről az a hír jár, hogy jó muszlim, a mi merő hazugság.«

Fârisz úgy látszik már régtől fogva táplálta azt a voltairiamismust, mely még mai muhammedán igazhitűséggel írt könyveiből és cikkeiből is kisugárzik. Nem volt tehát reá nézve nehéz dolog, egyik felekezetből a másikba átlépni. Megkezdte a protestantismussal; de melyet nem vallott úgy, hogy előbbi felekezete ellen aggressive ne lépne fel. Egy munkája, mely sajátképeni hírént mint arab nyelv-művészetét megalapította*), telve van a pápista papság kigúnyolásával; sőt egy helyén maga a pápaság intézménye ellen is kikel, felizgatva azon körülmény által, hogy testvéröccse, ki egy cikket írt, mely nem egészen correct katholicus álláspontot foglal el, felekezetének patriarchája által börtönbe vettetett. — F. életének legnevezetesebb időszaka összefügg azon meghívással, melyet az angol bibliaterjesztőtársulat részéről vett és mely abból állott, hogy fordítsa le a bibliát arabs nyelvre.

Ezen meghívásnak, mely a legfényesebb feltételekkel volt egybekötve, engedett is, és miután a társulati bizottsággal minden módosítást iránt tisztába jött, egy jó idő után, melyet Malta szigetén, mint az ottani főiskola tanára töltött el, Angliába indult. Ez utazása körülbelül ugyanazon időre esett, midőn Páris, hol ép akkor volt a világhiállítás, az idegenek és utazók gyűlhelyévé lett. Fârisz is a bibliafordító társulat költségén lerándult Franciaországba és huzamos időt töltött ott el; majd pedig bibliai munkálata bevégzése után visszatért a keletre. Itt neki, a hitehagyottnak, azon körökben, a hol ifjú korában mozgott, nem jó dolga lehetett; ambíciója, mely őt vezérszerepfelé vonta, nem talált kielégítést Syriában és a keresztyének között. Elhatározta magát tehát arra, hogy „elmegy töröknek.« El is ment és úgy látszik nem bánta meg; mert mindenben oly erős oszlopaként mutatkozik az iszlámnak, mintha csakugyan szülei választásából nyerte volna az Ahmed nevet, melyet az iszlámra való áttérése alkalmával vett fel. Áttérése után nemsokára Kairóban letelepedett, hol oly arab férfiaknak, kik idegen, azaz európai nyelvet is értenek és elég szolgai lelket éreznek arra, hogy tehetségeiket az Iszmael basá czéljának szenteljék, rossz dolguk soh'se volt. De F. Egyiptomban nem alkalmaztatott közvetlenül a reform munkálatok szolgálatában

*) Francia czíme: „La vie et les aventures de Fârisz, relation de ses voyages avec ses observations critiques sur les autres peuples“ (Páris. 1855.)

Arab vére, még nem volt eléggé kihülve, semhogy ezen keretben helyre juthatott volna. Egyiptomi alkalmaztatása tökéletesen megfelelt tudományos képzettségének. Mint az arab nyelvnek kortársai között legművészebb kezelője és ennél fogva legalaposabb ismerője — ilyennek ismeri el minden arabs mióta felvette a Muhammed hitét — jó és megfelelő állomás volt reá nézve az, a melyet reá ruháztak: a bulaki államnyomda correctorsága. Mint ilyen legjobban és legáldásosabban érvényesíthette egyelőre ismereteit*). Á De nem soká maradt Kairóban. 1860. óta Konstantinápolyban találjuk őt, hol journalisticai tevékenységet fejt ki, mint szerkesztője az arab nyelven megjelenő al-Gaväib czimű folyóiratnak, melynek mostan már XIV. évfolyama van megjelenőben**) Sok arabtól hallottam, hogy a folyóirat az egyiptomi vicekirály subventiója mellett jelenik meg. Én szívesen elhiszem; mert bizony ingyen nem dicsérné minden számban mértéket nem ismerő hizelgéssel a szultán hűtlen helytartójának minden egyes műveletét és intézkedését. Ezen folyóirat, teszi nevét az össze-arabság között ismeretessé, míg a szorosabban vett tudományos világban különösen szótárirodalmi és nyelvészeti működése által foglal el első rendű helyet.***)

Bennünket e helyen ezen tágas és gazdag irodalom működésnek természetesen csak egy iránya érdekel közelebbről: az, mely európai utazásával függ össze. Európáról mondott ítéletekkel majd csaknem valamennyi munkájában találkozunk, de különösen mégis sajtóképeni utazási munkájában, melynek címe: »A rejtélyeknek felderítése az európai dolgokat illetőleg« (Tuniszban jelent meg az akkori bég költségén, ki a szerzőnek specialis protectora) és folyóiratának általánosabb cikkeiben. Toll alatt már oly hosszúra nyúlt e cikkem, hogy alig merném e folyóirat szerkesztőségét és olvasó közönségét ezen utazó saját szavaiból közlött bővebb kivonatokkal fárasztani. Beelégszem tehát Ahmed Fârisznak Európáról hozott ítéletének általános jellemzésével; tán más alkalommal, midőn bővebben szán-

*) Lásd: Jelentés sat. tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten. Budapest, 1874.

**) Saját cikkeinek nagy részét, melyeket folyóiratába írt, a múlt évben külön 2 kötetben is kiadta újra; az első kötet általános, szépirodalmi, társadalmi sat. cikkeit, a második a német-francia háborúra vonatkozó politikai cikkeit tartalmazza.

***) A fönntebbi rövid életrajzi adatokat azokból közlöm a miket hiteles arab emberek szóbeli tudósításaidól merítettem, Fârisz életrajza nem lévén megírva.

dékozom foglalkozni ezen íróval, az utazási munkáját is kimerítően fogom jellemezni.

Fenntebb azt mondtam: hogy Ahmed Fârisz „erős szlopoként mutatkozik az iszlámnak.” Ezen pár szó közelebbi megmagyarázása az, mi Ahmed F.-nak Európáról való nézeteit jellemzi. Mindenki ismeri az úgynevezett ó-török pártot és tudja, hogy iránya nem áll, mint sokan hibásan vélik abban, miszerint a török régi sajtóságai mögött elsánczolja magát, és ne vegyen tudomást arról, hogy hogyan megy és halad a világ, miszerint hasznára fordíthassa; hanem abban, hogy daczára annak, hogy a törökség is részt vegyen a világ művelődési haladásában, ne veszítse el egyéni életét, ne mondjon le arról, hogy mint nemzet létezik, és szorgosan örködjék a fölött, hogy egyénisége ne söpörtessék el akkor, midőn ezen európai művelődést magába felveszi. Én részemről ezen törekvésben nem találok olyat, a mit bárki, a ki saját hazáját és nemzetét ugyanazon irányban szeretné haladtatni, okvetlenül neveltséges és hátramaradt álláspontnak tekinthessen; csak hogy ezen ó-török iskola nem bír a szellem azon kapacitásával és a fentt formulázott törekvés azon művelt öntudatával, mely e törekvést többnek tűntethetné fel, mint utopisticus légvárnak.

Ahmed F. ezen állásponton áll, csak hogy álláspontja nem a török nemzetre, mely mindinkább csak fogalommal sublimálódik, vonatkozik, hanem az arabra, mely, bár hogy tagadja is X és Y, objective létezik. F. nem gyűlöli, nem gúnyolja Európát, és ha a muhammedánok között befolyást gyakorlólag látja működni, nem féltékeny irányában. Ő a mennyire a Libanon gyermekétől kitelik, európai műveltséggel bíró egy ember. De úgy vélekedik, hogy van az arabs nemzetnek sok conserválni valója mindamellett. Első sorban, épen az iszlám, és az arabok literatúrája, melyből az arab népek haladásának kell, hogy kiinduljon. Ez azon gondolat, mely utazásán végig vonul, és azért nem osztozik utazó elődeinek azon bámulatában, melylyel épen az európai intézményeket nagyban kísérik. Bámulata csak azon dolgokat illeti, mely az európai emberek kényelmét segítik elő. Ellenkezőleg kifejti, hogy a civilizáció nagyon relativ dolog, és hogy sok tekintetben el lehet mondani, miszerint a keleti emberek között nem találni sok barbár szokásra, mely Európából még mindig nem vészett ki. Természetesen túlbuzgósága némelykor neveltséges dolgokra csábítja. Így ha pl. nagy bűnül rója fel az európaiaknak, hogy a szakáll növesztése nem tartozik minden tisztességes ember tulajdonságai

közé, úgy hogy némely kopasz arczáju európai majd csaknem majomhoz hasonlít sat. Épen úgy kineveti az európaikat azért, hogy közülük senki sem képes az 'ajn hang kiejtésére „ámbar a bárányok is képesek azt helyesen kiejteni.“ Reá mutat arra, hogy mily viszás dolog a keleti ruházatot absolute izléstelennek mondani oly nevetséges öltözékekkel szemben, minő az európaiak frakkja, sat. Sőt az európai nyelvek irányát is bolygatja és azt mondja róla, hogy az arab jó iránylyal összehasonlítva töredékszerű és nincs meg benne az a plastikus egyöntetűség és összefüggés, mely az arab irányt tünteti ki.

Egyszóval minden törekvése: azon gondolatot ébreszteni fel honfitársaiban, hogy nem minden dolog rossz, mert az arabok közt keletkezett, és nem minden dolog feltétlenül jó, már csupán csak azon oknál fogva, hogy Európából való. Mindenütt hangsúlyozza a szokások jogosultságát és azt, hogy nem lehet valamely szokást absolute jónak mondani, hanem hogy értéke és becse mindig függ azon országtól és azon világrésztől, a hol gyakoroltatik.*)

De van a muhammedán életnek egy pár mozzanata, a melyeknek elítélésében a leghatározottabb állást foglalja el. Különösen három pontra nézve áll ez; ugyanis: a rabszolganők tartására, a gyermekek nevelésére és a nő társadalmi állására nézve. Különösen az utóbbit illetőleg nem átkodik kimondani, hogy egyedül a nők oktatása és művelése az, mely méltóvá teendi őket arra, hogy más állást foglaljanak el a társadalomban, mind a minőt elfoglalnak**), egyenesen veszélyesnek nevezi azt, hogy mind a gyermekek ily tudatlan anyák felügyelete alatt álljanak és bátran mutat Európára, az ottani nőnevelésre, a nőknek abból következő társadalmi állására, és a gyermekek nevelésére.

Mint minden keleti ember, ki Európáról utazási könyvet írt, úgy Farisz is a nőkről sok helyütt igen bőven szól; sőt ő még párhuzamot is von, az angol és a francia nők között. Amott az asszonyok, emütt a lányok szebbek. A női toilette nagyon visszatevett neki, különösen az álhajnak nagy ellensége: „mire való“ — úgymond — „hogy eleven ember holtak hajaival diszíti magát?“

A muhammedánoknak újabb utazási irodalmát, a mennyiben

*) Különösen behatóan foglalkozik e kérdésekkel a „Gyűjtött cikkekekben I. kötet. 3., 87. 144. lapjain.

**) Igen bőven szól minderről a Gyűjtött cikkekekben I. 81. 22, 170, 194.

Európára vonatkozik, csak legfőbb képviselőiben mutattam be. Vannak ezeken kívül még számos alsóbb rendű és kevésbé olvasott munkák, melyek arab nyelven világrészünkkel és szokásainkkal foglalkoznak. Ezek mellett újabb időben, különösen Egyiptomban le is fordítottak többféle európai utazási munkát arabra, de ezen fordítások, melyek egyébként Amerikára is vonatkoznak, távolról sem örvendenek oly általános elterjedésnek, mint Rifâ'a és Fârisz könyvei.

Dr. GOLDZIHÉR IGNÁCZ.

Rövid közlemények.

A párisi földrajzi kongressusra nagyban tolynak a készülődések s nagy érdekeltséggel néznek a szakférjak e kongressus elé, melyből a földrajzi tudományok mindenestre hasznot fognak meríthetni. A kongressus elnöksége felhívást intézett minden földrajzi társulathoz, hogy saját körében a kongressus földrajzi kiállítása érdekében mentől nagyobb propagandát csináljon s mentől több kiállítót szerezzen.

A kiállítás számára a Tuillériák palotájának szárnyépületei vannak berendezve s a termek az egyes országok és nemzetiségek szerént már fel vannak osztva s csak a kiállítók tárgyaira várnak. A kiállításba elfogadnak mindennemű könyveket, földabroszokat, műszereket, gyűjteményeket és tárgyakat, melyek a földrajz körébe tartoznak. A termeken kívül az udvaron is fognak elhelyezni oly tárgyakat, melyek térfogatuk vagy minőségüknél fogva — szabad ég alatt is elhelyezhetők. A kiállításra beküldendő tárgyak bejelentési határideje május elseje, a beküldés határideje június 30-ika, mely időn túl több tárgyat már el nem fogadhatnak. A kiállított tárgyakról részletes tartalomjegyzéket fognak szerkeszteni a kiállítók neveinek és a tárgyak betűrendes megnevezésével. A kiállítás hét csoportra lesz osztva; a csoportok következők:

1. csop. Mennyiségtani földrajz, geodésia, topografia.
2. csop. Hydrografia, tengerészeti földrajz.
3. csop. Természettani földrajz, általános meteorologia, általános földtan, növénytan és állattani földrajz, általános anthropologia.
4. csop. Történeti földirat és a földirat története, népismeret, nyelvészet.
5. csop. Nemzetgazdasági, kereskedelmi és statisztikai földirat;
6. csop. A földirat tanítása és elterjedése.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK.

SZERKESZTETTE

BERECZ ANTAL,

A BUDAPESTI EV. FŐGYMNASIUM R. TANÁRA S A MAGYAR
FÖLDRAJZI TÁRSULAT ELSŐ TITKÁRA

KIADJA A

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSULAT.

HARMADIK KÖTET.

42
553

A MAGAS TÁTRA TÁJKÉPÉVEL.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST, 1875.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSULAT TULAJDONA.